

*Хидирова Ч.Х.*

**КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ЧАКЧЫЛ ТҮРМӨКТӨРДҮН АЙРЫМ МАСЕЛЕЛЕРИ**

*Хидирова Ч.Х.*

**НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ДЕЕПРИЧАСТНОГО ОБОРОТА  
В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ**

*Ch.Kh. Khidirova*

**SOME ISSUES PARTICIPIAL TURNOVER IN THE KYRGYZ LANGUAGE**

УДК:318/49

Бул макалада кыргыз тилиндеги чакчыл түрмөктөр жана алардын бүгүнкү күндө иликтөөнү талап кылган айрым маселелери, атап айтканда, чакчыл түрмөктөрдүн түзүлүшүнө карай бөлүнүшү, сүйлөмдө аткарган синтаксистик кызматы жана алар катышкан сүйлөмдөрдүн тыныш белгилери жөнүндө сөз болот.

**Негизги сөздөр:** чакчыл түрмөктөр, жөнөкөй чакчыл түрмөк, татаалдашкан чакчыл түрмөк, ядролук компонент, кошумча компонент, субъект, сирконстант.

Түркологияда, анын ичинде кыргыз тил илиминде синтаксистик түрмөктөр өтө көп иликтенгени менен, бүгүнкү күнгө чейин иликтөөнү талап кылган жактары өтө арбын. Алардын ичинен өзгөчө чакчыл түрмөктөрдүн семантикалык-структуралык типтери, сүйлөмдө коюлуучу тыныш белгилери, синтаксистик кызматы иликтеп-тактоону талап кылган актуалдуу маселелерден болуп эсептелет. Биз бул макалада чакчыл түрмөктөрдүн семантикалык-структуралык типтерине гана кыскача токтолуп өтмөкчүбүз.

Этиштин өзгөчө формаларынан болгон чакчылдар менен аяктаган синтаксистик түрмөктөр чакчыл түрмөктөр (ЧТ) деп аталат. Чакчыл түрмөк эки же андан ашык толук маанилүү сөздөн турат да, аягы -а, -е (й), -ып, -ганы, -ганча, -гыча, -майынча сыяктуу чакчыл мүчөлөр менен бүтөт, алардын баары семантика-грамматикалык жактан өз ара өтө тыгыз айкашып, биригип келип, бир суроого жооп берип, бир сүйлөм мүчөсүнүн, көбүнчө, жайылма бышыктоочтун (сыпат, себеп, мезгил, максат бышыктооч) милдетин аткарат. Мисалы: Ар жерде жылтылдап, от көрүндү. Салкында жол арбытып алайык деп, Кулкиши токтолбой келе жаткан.

Анын уялгандыгын сезип, агасы эшикке чыгып кетти. Таң атканча жаан жаады. Курортко барганы ден-соолугу оюлду. Бала – бакырасын уктатып коюп, Асыл эне коңшусунукуна келди.

Чакчылдарды уюштуруучу -а,е (й), -ып, -ганы, -ганча, -гыча, -майынча мүчөлөрү ЧТны да уюштуруучу мүчөлөр болот.

Семантикалык жактан ЧТ негизги кыймыл-аракеттин кошумча белгисин билдирет.

Жазууда чакчыл түрмөктөр үтүр менен ажыратылат.

ЧТ сүйлөмдүн башында келсе, андан кийин үтүр белгиси коюлат: Таягына сүйөнүп, билермандар жакты жалжылдап тиктеп турат. Туну бою толгонуп,

бир кирпич каккан жок.

ЧТ сүйлөмдүн ортосунда келсе, эки жагынан үтүр коюлат: Жыйын, бир сөзгө келбей, тарап кетти. Ал, абышканын басып келе жаткан дабышын угар замат бурулуп карап, алдын тосо басты.

ЧТ сүйлөмдүн аягында келсе, өзүнөн мурун үтүр коюлат: Бастырып келген ким экен? – деди ал, уулуна кайрылып.

ЧТ да этиштин өзгө бир формасы болуп эсептелет.

ЧТдү семантика – структуралык жактан төмөнкүчө бөлүштүрүүгө болот.

А) Жөнөкөй чакчыл түрмөктөр (ЧТ).

1. а) Субъект + чакчыл тибиндеги ЧТ. Мисалы: Аны караса, ал көзү күлмүндөп өзүн карап турган экен. Гүлайдын энеси небересин тиши чыкканча багып берди. б) Объект + чакчыл тибиндеги ЧТ. Мисалы; Ушуну колумду умсунтпай, келип кетсене болот эле. Жөн жайын билейин деп, ал киши атайын алыстан келиптир. Бзасына чыдай албай, каректери жашка чайылат, Кулак жарып, көк кашка суу атырылат. Аккуласын алкынтып, Манас баатыр келе жаткансыйт. Ал унун көтөрүп сүйлөдү.

Фактылык материалдарга караганда, мындай типтеги чакчыл түрмөктөр кыргыз тилинде өтө жыш колдонулат.

в) Сирконстант + чакчыл тибиндеги ЧТ. Мисалы: Жайлоодон келе сала Байымбет бедесин чабууга киришти. Көңүл бөлүп караба, көп анчалык кадала. Күндөп-түндөп жол жүрүп; Жеңижок Аксыга келди.

2. Кошумча компоненттүү чакчыл түрмөк.

а) Кошумча компонент + 1-ядролук компонент + чакчыл тибиндеги ЧТ, Мисалы, Анын уялганын сезип, агасы эшикке чыгып кетти. Салкында жол арытып алайын деп, Кулкиши токтолбой келе жаткан.

б) Кошумча компонент + 1-ядролук компонент + кошумча компонент + чакчыл тибиндеги ЧТ. Мисалы, Быйыл көп минилип калды – деди, күнөөлүдөй үнү нас чыгып.

в) 1-ядролук компонент + кошумча компонент + чакчыл тибиндеги ЧТ. Мисалы, Кыштакты кызуу кыймылга келтирип коюп, Амантур менен Акбар жайытта жаткан малдарга барышты.

г) Изафеттик тибиндеги 1- ядролук компонент + чакчыл тибиндеги ЧТ. Мисалы, Кичинекей сары

абышка, күржүнүнүн оозун ачып, баласына ашык берди. Трактористтин бригадири Чериков, Болот-бектин келатканын көрүп, бери басты.

Б. Татаалдашкан ЧТ.

а) Атоочтук түрмөктөр (АТ) аркылуу татаалдашкан ЧТ. Мисалы, Көлдө сүзгөн ак кууга окшоп Рудольфко бирдемкелерди айтып күлдүрүп кетип баратат. Бир айылдын көркүнө чыгарган кыз өндөнүп, чоочун үйгө бара калганда, киши тургай, көркүнөн сүрдөп ит үрчү эмес.

б) Чакчыл түрмөктөр (ЧТ) аркылуу татаалдашкан ЧТ. Мисалы, Анархандын тизесине башын коюп, мандайынан канын агызып, Каныбек жатат. Айна, башын жаздыктан көтөрүп, демин ичине алып, тынып калды.

в) Кыймыл атоочтук түрмөктөр (КАТ) аркылуу татаалдашкан ЧТ. Мисалы, Окууга кирүү үчүн шаарга бармакчы болуп, Айдар күндөгүдөн эрте турду.

г) Бир өңчөй мүчөлөр аркылуу татаалдашкан ЧТ. Мисалы; Ал кабинетине баштап кирди, жайдары, күлө жылмайып, карыяны колтуктап. Каны да бир, жаны да бир болушуп, ушул жердин кыргыздары менен бир эл, бир журт болуп калды.

д) Аралаш татаалдашкан ЧТ: Баягы баланын, жигиттин көз карашы, жылдызы эч эсимден кетпей, көп ойлончу болуп калдым.

Жыйынтыктап айтканда, акыркы компоненти чакчылдар менен аяктаган эки же андан ашык толук маанилүү сөздүн маанилик жана грамматикалык жактан өз ара тыгыз айкашынан туруп, сүйлөмдүн

тутумунда ажырагыс биримдик катары келип, негизги кыймыл-аракеттин ар түрдүү кошумча белгисин билдирип, бир суроого жооп берип, бир сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарган сөздөрдүн тизмеги ЧТ болот. Алардын семантика-структуралык түзүлүш типтери көп кырдуу, ошондуктан аларды алды менен жөнөкөй жана татаалдашкан ЧТ деп бөлүп, ар бирин ич ара типтерге бөлүп кароо чакчыл түрмөктөрдүн табиятын терең түшүнүүгө жардам берет.

#### Адабияттар:

1. Жапаров А. Кыргыз тилинин грамматикасы. Синтаксис. Жогорку окуу жайлары үчүн. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1951.-211б.
2. Жапаров А. Кыргыз тилинин синтаксиси. – Фрунзе: Мектеп, 1979.-323б.
3. Иманов А. Кыргыз тилинин синтаксиси. – Бишкек. 1995.-390б.
4. Майзель С.С. Изафет в турецком языке. – М. – Л: Изд. АН СССР, 1957. -186 с.
5. Мураталиева Ж. Морфологияны синтаксистин негизинде окутуу. «Кыргыз тили» окуу китеби окутуунун ыкмасы. (Мугалимдер үчүн). – Бишкек: Кыргызстан, 1996.-164б.
6. Мусаев С.Ж. Парадигматические типы причастных конструкций в кыргызском языке. – Фрунзе: Илим, 1987. -160с.
7. Хидирова Ч.Х. Кыргыз тилиндеги атоочтуктар.- Бишкек. 2006.-224б.
8. Хидирова Ч.Х. Кыргыз тилиндеги синтаксистик конструкциилар. // “Эл агартуу”. 2011.

Рецензент: д.пед.н., профессор Рысбаев С.